

БРОЯКА

Антоніна Анатоліївна
broyaka@yandex.ruк.е.н., доцент, Вінницький
національний аграрний
університет

УДК 338.249.02

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ
УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯCURRENT PROBLEMS OF ENSURING FOOD SECURITY IN UKRAINE AND
THEIR SOLUTIONS

У статті проведено дослідження сучасного стану продовольчої безпеки України за деякими критеріями, зокрема здійснено аналіз агропродовольчого виробництва в рослинництві та тваринництві, динаміки споживання харчових продуктів населенням країни, структури його витрат, індикаторів достатності споживання продуктів харчування та імпортозалежності та ін. Виявлено проблеми у формуванні належного продовольчого забезпечення з урахуванням особливостей їх прояву в сучасних соціально-економічних та політичних умовах. Визначено напрями державної політики щодо забезпечення продовольчої безпеки України, серед яких: збалансування внутрішнього аграрного ринку, розвиток матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва, забезпечення зростання доходів населення тощо.

В статье проведено исследование современного состояния продовольственной безопасности Украины по избранным критериям. В частности осуществлен анализ агропродовольственного производства в растениеводстве и животноводстве, динамики потребления пищевых продуктов населением страны, структуры его расходов, индикаторов достаточности потребления продуктов питания, импортозависимости и др. Выявлены проблемы в формировании надлежащего продовольственного обеспечения с учетом особенностей их проявления в современных социально-экономических и политических условиях. Определены направления государственной политики по обеспечению продовольственной безопасности Украины, среди которых: сбалансирование внутреннего аграрного рынка, развитие материально-технической базы сельскохозяйственного производства, обеспечение роста доходов населения и т.д.

The paper examines the current state of food security in Ukraine on certain criteria, including the analysis of agro-food production in crop and livestock sectors, dynamics of food consumption of country population, structure of its expenditures, indicators of food consumption sufficiency and import dependency etc. The problems in the formation of proper food security system are identified, taking into account the features of their manifestation in modern socio-economic and political conditions. The directions of state policy on food security in Ukraine are determined, such as: balancing of the domestic agricultural market, development of material and technical base of agricultural production, ensuring income growth of population, etc.

Ключові слова: продовольча безпека, індикатори продовольчої безпеки, ризики, агропродовольче виробництво, достатність споживання продуктів харчування, імпортозалежність

Ключевые слова: продовольственная безопасность, индикаторы продовольственной безопасности, риски, агропродовольственное производство, достаточность потребления продуктов, импортозависимость

Keywords: food security, food security indicators, risks, agri-food production, food consumption sufficiency, import dependency

ВСТУП

Соціальні, економічні та політичні перетворення, що відбуваються останнім часом на території України винесли на поверхню ряд важливих проблем, успішне

розв'язання яких є запорукою подальшого самозабезпечуючого розвитку національної економіки. Серед таких проблем є забезпечення продовольчої безпеки країни, яка в кризових ситуаціях виступає одним із

індикаторів ступеня зовнішньоекономічної залежності країни, її суверенітету. Руйнування економічних відносин з Росією, відкриття європейського та світового ринків, зниження рівня життя та купівельної спроможності громадян, недосконалість державного регулювання аграрного ринку та підтримки національного виробника, незавершені земельні реформи та ряд інших чинників стали причиною загострення проблеми забезпечення продовольчої безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Продовольча безпека розглядається як один з основних елементів забезпечення національної безпеки держави, що гарантує її автономність і незалежність від інших країн, та досліджується багатьма вітчизняними вченими-економістами, серед яких: Андрійчук В.Г., Бабич М.М., Білоус О.Г., Гойчук О.І., Жаліло Я.А., Калетнік Г.М., Кваша С.М., Котвицька Н.М., Месель-Веселяк В.Я., Саблук П.Т., Полторак А.С., Юрчишин В.В. та ін.. Однак, дослідження цієї проблеми залишається актуальним, зважаючи на свою динамічність та необхідність постійного моніторингу задля відповідності заходів державного регулювання щодо забезпечення продовольчої безпеки поточним потребам.

МЕТОЮ СТАТТІ є аналіз сучасного стану продовольчої безпеки України, моніторинг загроз її забезпечення та визначення напрямів державної політики, що сприятимуть нейтралізації негативних наслідків виявлених проблем.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для досягнення поставлено мети було використано системний підхід до вивчення проблем продовольчої безпеки, а також діалектичний метод пізнання, методи економічного аналізу та синтезу, статистико-економічний, порівняння, графічний та ін..

Методологічною та інформаційною базою дослідження слугували наукові праці, матеріали періодичних видань, нормативно-правові акти, офіційні публікації статистичних органів і відомчі матеріали, інтернет-ресурси.

РЕЗУЛЬТАТИ

Як зазначено у Національній доктрині продовольчої безпеки України, продовольча безпека – це стан економіки, при якому забезпечується продовольча незалежність країни, гарантовані фізична, економічна і соціальна доступність населення до достатньої кількості поживної і безпечної їжі, відповідно до рекомендованого раціону та норм харчування [1]. Необхідність забезпечення продовольчої безпеки вимагає підтримання гарантовано стійкого і достатнього рівня агропродовольчого виробництва, обумовлює тенденції внутрішньої та зовнішньої економічної політики, формулює заходи щодо соціально-економічної стабілізації та демографічного відновлення

суспільства, а також підвищення якості його життя.

Інтеграція України у світове господарство, зокрема у європейський простір, лібералізація торгівлі у межах СОТ, зростання глобального попиту на продовольство стали основоположними чинниками структурних змін внутрішнього агропродовольчого ринку. Як результат, посилюється спеціалізація та концентрація виробництва продукції рослинництва експортно-орієнтованих культур, серед яких: пшениця (посівна площа озимої та ярої пшениці в усіх категоріях господарств в Україні у 2016 році складала 6213,8 тис га або 23,2% від загальної площі посівів), ячмінь (відповідно 2872,8 тис га або 10,7%), соняшник (відповідно 5904,5 тис га або 22,1%), соя (відповідно 1846,3 тис га або 6,9%), ріпак (відповідно 456 тис га або 1,7%) [2]. На жаль, у багатьох підприємствах зростання виробництва відбувається екстенсивним шляхом за рахунок збільшення площі посівів (табл. 1).

Порівняльна перевага вітчизняного виробництва даних культур можлива завдяки наявності значних площ сільськогосподарських земельних угідь, невисокої земельній ренті, низькому рівневі оплати праці в сільському господарстві, а також недосконалість законодавства відносно використання та охорони земельних ресурсів. Підтвердженням останнього є збільшення протягом останніх п'яти років посівних площ найбільш виснажливих для ґрунту, з боку сівозміни, культур (наприклад, посівна площа соняшника у 2016 році порівняно із 2012 роком зросла у 1,2 рази). При цьому спостерігається значне скорочення посівів цукрових буряків – у 1,6 рази, жита – у 2,1 рази, гречки – у 1,95 рази та інших культур [3], які є важливими для забезпечення раціональної структури харчування населення країни.

Одночасно спостерігається скорочення виробництва та підвищення імпортозалежності продукції тваринництва. Зокрема, за п'ять років з 2012 р. по 2016 р. поголів'я великої рогатої худоби в Україні зменшилось в 1,2 рази з 4645,9 до 3863,2 тис голів, свиней – у 1,13 рази з 7576,7 до 6690,5 тис голів, овець та кіз – в 1,32 рази з 1738,2 до 1315,0 тис голів відповідно (рис. 1), виробництво молока скоротилось у 1,1 рази з 11376,6 до 10381,8 тис т, виробництво яєць – у 1,26 рази з 19110,3 до 15100,0 млн. шт., виробництво вовни – у 1,8 рази з 3724 до 2072 т. (рис. 2).

Незначна позитивна динаміка у реалізації м'яса спостерігається завдяки птахівництву, де обсяг реалізації вітчизняними виробниками птиці на забій у живій масі зріс у 1,14 рази з 1128,6 до 1295,3 тис. т. [5, 6]. При цьому відбувається заміщення споживання біднішими верствами населення яловичини та свинини на відносно дешевшу курятину, що погіршує їхній раціон харчування.

Таблиця 1

Посівні площі основних сільськогосподарських культур в Україні, 2012-2016 рр. *

[розраховано автором за даними Державної служби статистики України]

Назви культур	Посівна площа, тис. га					Відхилення 2016 р. до 2012 р.		Частка у загальній площі посівів, %	
	2012	2013	2014	2015	2016	+/-	%	2012	2016
Пшениця (озима і яра)	5791,0	6418,8	6061,2	6866,6	6213,8	422,8	107,3	21,1	23,2
Жито (озиме і яре)	302,0	284,0	187,1	151,6	143,4	-158,6	47,5	1,1	0,5
Рис	25,7	10,7	10,2	11,7	12,2	-13,5	47,5	0,1	0,0
Просо	188,4	94,4	102,7	112,2	102,6	-85,8	54,5	0,7	0,4
Гречка	292,3	189,2	140,2	132,8	149,2	-143,1	51,0	1,1	0,6
Ячмінь (озимий і ярий)	3438,5	3167,2	3040,9	2825,2	2872,8	-565,7	83,5	12,5	10,7
Кукурудза	4719,5	4883,1	4691,3	4122,7	4257,7	-461,8	90,2	17,2	15,9
Овес	311,5	243,2	247,2	212,5	210,0	-101,5	67,4	1,1	0,8
Соняшник	4889,8	4970,0	5256,5	5104,6	5904,5	1014,7	120,8	17,8	22,1
Цукрові буряки	446,3	279,8	331,0	237,4	292,4	-153,9	65,5	1,6	1,1
Соя	1470,7	1356,7	1805,8	2158,1	1846,3	375,6	125,5	5,4	6,9
Ріпак (озимий та ярий)	566,5	1008,9	881,6	682,4	456,0	-110,5	80,5	2,1	1,7
Картопля та овочі	2016,9	1920,9	1899,7	1822,9	1834,1	-182,8	90,9	7,3	6,8

* У даній таблиці і в усіх подальших розрахунках: без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, а також без частини зони проведення антитерористичної операції

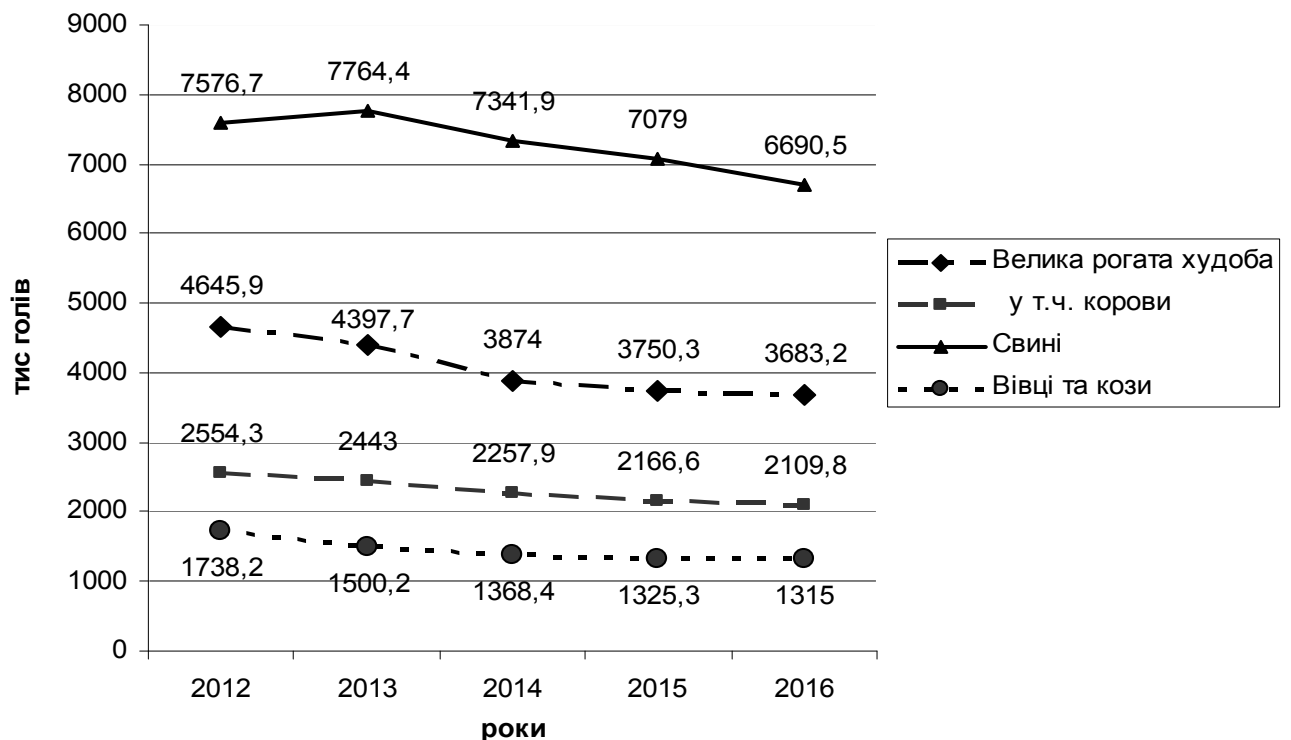

Рис. 1. Динаміка поголів'я худоби в усіх категоріях господарств України у 2012-2016 рр. [сформовано автором за даними Державної служби статистики України [4]]

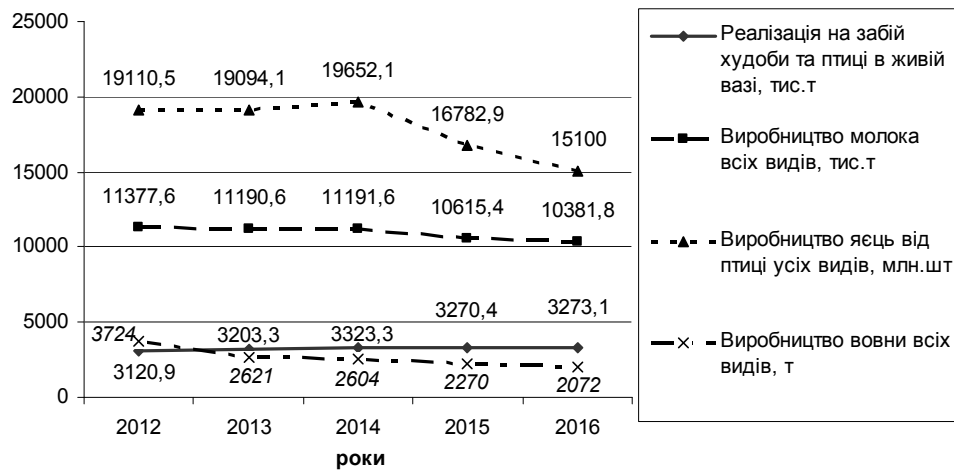

Рис. 2. Динаміка обсягів виробництва продукції тваринництва в усіх категоріях господарств України у 2012-2016 рр. [сформовано автором за даними Державної служби статистики України [4]]

Отже, проаналізовані дані свідчать про загрозливу тенденцію нарощування дисбалансу вітчизняного виробництва сільськогосподарської продукції, нехтуючи інтересами продовольчої безпеки. Наразі агропромислове виробництво України не в змозі забезпечити власне населення всіма основними продуктами харчування в межах раціональних норм споживання.

Будучи одним із найважливіших засобів гарантування безпечного існування суспільства, продовольча безпека є питанням не лише аграрного сектору, а набагато ширшою макроекономічною проблемою, пов'язаною з ефективністю переробного та промислового виробництва, рівнем і диференціацією доходів населення, інфляцією, безробіттям та іншими соціально-економічними аспектами [7]. Серед нагальних загроз продовольчій безпеці України слід виділити скорочення обсягу споживання населенням країни продуктів харчування, що обумовлене різким зростанням цін на внутрішньому ринку. В результаті проведеного аналізу макроекономічних показників щодо витрат і ресурсів домогосподарств України, оприлюднених Державною службою статистики, виявлено, що за останні п'ять років середньомісячне споживання в розрахунку на одну особу м'яса та м'ясопродуктів зменшилось на 13% з 5 кг до 4,4 кг, риби та рибопродуктів – на 29% з 1,7 кг до 1,2 кг, цукру – на 9% з 3,1 кг до 2,9 кг, картоплі – на 14% з 7,8 кг до 6,7 кг, овочів та баштанних – на 6% з 10,1 кг до 9,4 кг, фруктів та ягід – на 18% – з 3,7 кг до 3 кг, хлібу та хлібобулочних виробів – на 7% з 9,1 до 8,4 (рис. 3). Структура споживання варіюється між міським та сільським населенням. Наприклад, у 2016 р. сільські жителі споживали більше, ніж міські: картоплі – у 1,5 раза, хліба та хлібних продуктів – у 1,3 раза, цукру – у 1,2 раза [8].

Доступність продовольства обмежується платоспроможністю суспільства, що в свою чергу формує попит на продукцію. У зв'язку із низьким рівнем заробітних плат більшості працюючих, високим рівнем безробіття та неповної зайнятості, невідповідністю нинішніх цін із реальними доходами

населення посилюється загроза забезпеченню продовольчої безпеки України [9]. Спостерігається стала тенденція зростання частки споживчих витрат домогосподарств на харчові продукти та безалкогольні напої у структурі сукупних витрат з 50% у 2012 році до 53% у 2016 році (рис. 4). Вартість харчування однієї особи у 2016 році становила на добу в середньому 46 грн. проти 29 грн. у 2012 році. Отже, можемо зробити висновок, що індикатор економічної доступності продуктів харчування для українців знижується.

Одним із індикаторів продовольчої безпеки країни є показник достатності споживання продуктів харчування на особу на рік, який відображає співвідношення між фактичним споживанням того чи іншого продукту та його раціональною нормою, погодженою Міністерством охорони здоров'я. Оптимальною визнається ситуація, коли фактичне споживання продуктів у межах групи відповідає рекомендованій нормі [10]. Як свідчать дані Державної служби статистики України, протягом останніх років українське населення харчується одноманітно, причому енергетична цінність раціону забезпечується в основному вуглеводами та жирами за рахунок хліба і хлібопродуктів, картоплі, яєць та олії, що є свідченням незбалансованості харчування та намагання забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок відносно економічно-доступніших продуктів. Обрахувавши показник споживання продуктів харчування на особу у 2016 році в Україні, слід зазначити, що лише споживання хліба та хлібобулочних виробів практично відповідає рекомендованій нормі. По решті ж видів продуктів (окрім олії та рослинних жирів всіх видів, коефіцієнт достатності споживання яких становить 1,38) спостерігається значно нижче фактичне споживання порівняно з раціональною нормою, зокрема: споживання м'яса і м'ясопродуктів складає 68% від рекомендованої МОЗ норми, молока і молокопродуктів – 62%, яєць – 83%, риби і рибопродуктів – 72%, цукру – 85%, картоплі – 62%, овочів та баштанних – 73%, фруктів ягід та винограду – 43% (табл. 2).

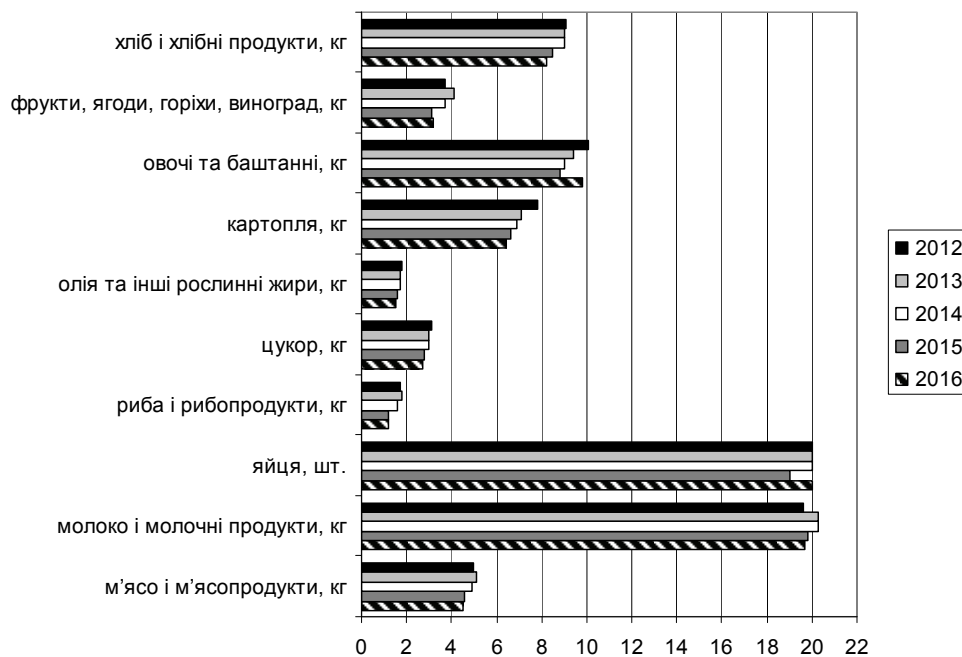

Рис. 3. Динаміка споживання продуктів харчування в домогосподарствах України в середньому за місяць у розрахунку на одну особу в 2012-2016 рр. [сформовано автором за даними Державної служби статистики України [4]]

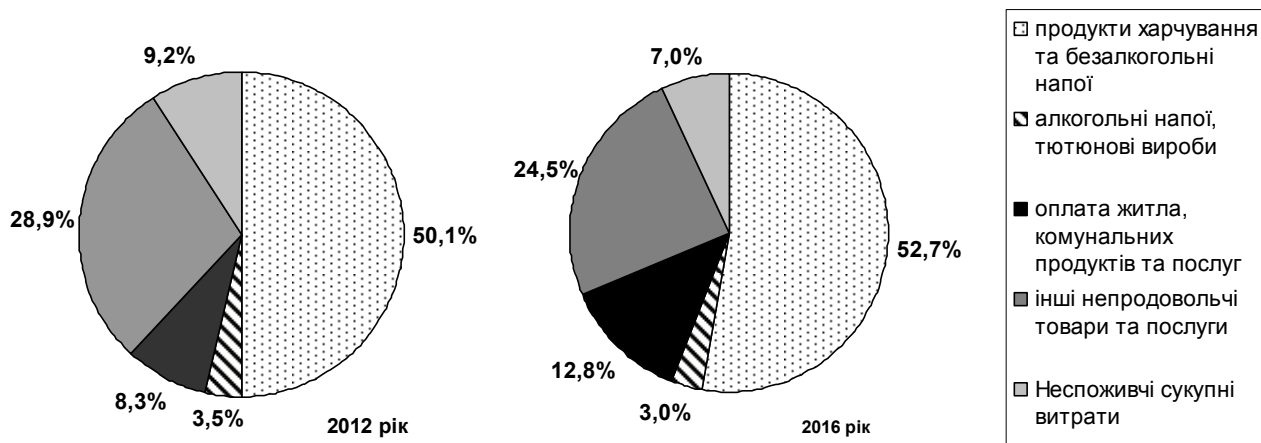

Рис. 4. Структура сукупних витрат населення України у 2012 та 2016 рр. [сформовано автором за даними Державної служби статистики України [4]]

Таблиця 2

Розрахунок індикатора достатності споживання продуктів харчування на одну особу за рік в Україні у 2012-2016 рр.

[розраховано автором за даними Державної служби статистики України [4]]

Види продуктів	Раціональна норма (розрахунки МОЗ України)	Індикатор достатності споживання продуктів харчування на одну особу за рік				
		2012	2013	2014	2015	2016
М'ясо і м'ясопродукти, кг	80	0,75	0,77	0,74	0,69	0,68
Молоко і молочні продукти, кг	380	0,62	0,64	0,64	0,63	0,62
Яйця, шт.	290	0,83	0,83	0,83	0,79	0,83
Риба і рибопродукти, кг	20	1,02	1,08	0,96	0,72	0,72
Цукор, кг	38	0,98	0,95	0,95	0,88	0,85
Олія та інші рослинні жири, кг	13	1,66	1,57	1,57	1,48	1,38
Картопля, кг	124	0,75	0,69	0,67	0,64	0,62
Овочі та баштанні, кг	161	0,75	0,70	0,67	0,66	0,73
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград, кг	900	0,49	0,55	0,49	0,41	0,43
Хліб і хлібні продукти, кг	101	1,08	1,07	1,07	1,01	0,97

Потреби населення України у харчових продуктах забезпечуються переважно за рахунок вітчизняного виробництва, про що свідчать показники імпортозалежності за групами продовольства (табл. 3). Імпортозалежність характеризує продовольчу незалежність за окремими продуктами і є важливим індикатором рівня продовольчої безпеки, та визначається як співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту в натуральному виразі та ємністю його внутрішнього ринку. В свою чергу, ємність внутрішнього ринку окремих продуктів відстежується в динаміці та визначається у натуральному виразі як добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення [11]. В зв'язку із відсутністю на час здійснення дослідження остаточних статистичних даних щодо фізичних обсягів імпорту у 2016 році, здійснимо аналіз попередніх років. Як видно з розрахунків, найбільш

вразливими позиціями щодо імпортозалежності є такі групи товарів, як: риба і рибопродукти; олія та інші рослинні жири; фрукти, ягоди, горіхи та виноград. Частка імпорту цих продуктів у загальному споживанні у 2015 році становила відповідно 64,5%, 30,5% та 27,0% при 30-ти відсотковому граничному критерії цього індикатора. Проте, ці високі значення мають об'єктивні пояснення, оскільки майже 90% імпорту риби – це морська риба, яка виключно населяє води економічних зон інших країн, 70% імпорту плодово-ягідної продукції становлять екзотичні фрукти, які не вирощуються в Україні, але користуються попитом, а імпорт рослинної олії майже повністю стосується її тропічних видів, які не виробляються в Україні, але широко використовуються вітчизняними підприємствами у виробництві харчових продуктів та непродовольчих товарів.

Таблиця 3

Розрахунок імпортозалежності України за групами продовольства у 2014-2015 рр., тис. т.

[розраховано автором за даними Державної служби статистики України [4]]

Види продуктів	Імпорт продукції в перерахунку на основний продукт		Ємність внутрішнього ринку		Імпортозалежність, %		
	2014	2015	2014	2015	2014	2015	+/- 2015 до 2014
М'ясо і м'ясопродукти	201	158	2325,4	2178,7	8,6	7,3	-1,3
Молоко і молочні продукти	357	78	9581,1	8995,0	3,7	0,9	-2,8
Яйця, млн. шт.	121	190	13344,7	12014,8	0,9	1,6	0,7
Риба і рибопродукти	361	237	479,4	367,2	75,3	64,5	-10,8
Цукор	7	4	1559,1	1527,6	0,4	0,3	-0,1
Олія та інші рослинні жири	223	160	561,2	525,1	39,7	30,5	-9,2
Картопля	40	17	6061,3	5891,5	0,7	0,3	-0,4
Овочі та баштанні	225	95	7019,1	6889,8	3,2	1,4	-1,8
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	856	588	2248,6	2178,9	38,1	27,0	-11,1
Хліб і хлібні продукти	130	190	4667,7	4422,8	2,8	4,3	1,5

Окрім проаналізованих проблем, існує ряд інших реальних внутрішніх та зовнішніх загроз продовольчій безпеці України, серед яких зниження якості продуктів харчування, що обумовлено, з одного боку, намаганням виробників здешевити свій продукт в умовах інфляційних процесів та падіння платоспроможності населення, а з іншого – недосконалістю законодавчого поля та системи сертифікації, неузгодженістю стандартів якості та безпеки; нерозвиненість транспортної інфраструктури, що знижує доступність до віддалених, особливо в сільській місцевості, районів та їхнього безперервного забезпечення основними видами продовольства; високий ступінь тінізації економіки, контрабанда продовольства, яка несе загрозу не тільки національній економіці, а й здоров'ю людей; недостатня конкурентоспроможність вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції, зношеність матеріально-технічної бази, низький рівень інвестиційної та інноваційної активності підприємств; недосконалість фінансово-податкова політика уряду та ін. Наявність ризиків та загроз продовольчій безпеці України підтверджують і дані FAO

(Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН), яка щорічно здійснює оцінку продовольчої безпеки країн світу та формує їхній рейтинг за рядом критеріїв фізичної, фінансової доступності, якості та безпеки продуктів харчування. За результатами такого дослідження у 2016 році Україна зайняла 63 місце серед 109 країн із Глобальним індексом продовольчої безпеки у 55,2 бала за 100-бальною шкалою. Причому у 2015 році Україна посіла 59 місце (56,1 бала), у 2014 – 53 місце (57,7 бала), у 2013 році – 51 місце (57,5 бала), а в 2012 р. – 52 місце (56,7 бала) [11]. Як бачимо, рейтинг України з кожним роком погіршується. Слабкими сторонами визнано політичну нестабільність, високий рівень корупції, низький рівень ВВП, що припадає на душу населення, а також недостатність державних витрат на проведення наукових-дослідних робіт в сільському господарстві.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного економічного дослідження можна зробити висновки, що для вирішення зазначених проблем та протидії загрозам продовольчій безпеки необхідно окреслити та

впровадити ряд превентивних заходів державної політики, зокрема: забезпечення збалансованості та ефективності внутрішнього аграрного ринку та його цінового регулювання; сприяння підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників та захисту їх інтересів на внутрішньому та зовнішньому ринках; цільове спрямування коштів від реалізації сільськогосподарської продукції на розвиток аграрного сектору, зокрема його матеріально-технічної бази; модернізація інфраструктури постачання; врегулювання земельних питань, завершення формування системи стандартизації та сертифікації продукції; підвищення рівня доходів населення (зокрема, шляхом створення нових робочих місць, підтримки малого та середнього бізнесу, субсидювання, розширення програм харчування для дітей), що сприятиме досягненню раціональних норм споживання; пропагування серед споживачів принципів здорового харчування тощо. Отже, забезпечення належного рівня продовольчої безпеки вимагає комплексного підходу до розробки і впровадження на загальнодержавному, регіональних та локальних (місцевих та сільських) рівнях ефективного механізму, який включатиме заходи організаційно-економічного, нормативно-правового, матеріально-технічного, соціального та інформаційного характеру.

Список використаних джерел

1. Національна доктрина продовольчої безпеки України (проект). / П.Т. Саблук, Г.М. Калетнік, С.М. Кваша та ін. // Економіка АПК. – 2011. – № 8. – С. 3 – 11.
2. Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2016 року / Статистичний бюлетень. – Київ: Державна служба статистики України. – 2016. – 53 с.
3. Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2012 року / Статистичний бюлетень. – Київ: Державна служба статистики України. – 2012. – 53 с.
4. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
5. Виробництво продукції тваринництва у 2016 році / Статистичний бюлетень. – Київ: Державна служба статистики України. – 2016. – 98 с.
6. Стан тваринництва в Україні у 2012 році / Статистичний бюлетень. – Київ: Державна служба статистики України. – 2012. – 129 с.
7. Котвицька Н.М. Продовольча безпека як фактор стабільного розвитку України / Н.М. Котвицька // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2015. – Вип. 10. – Ч. 3. – С. 18 – 21.
8. Споживання продуктів харчування в домогосподарствах / Державна служба статистики України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
9. Бабич М.М. Проблеми забезпечення продовольчої безпеки України / М.М. Бабич // Агросвіт. – 2017. - № 3. – С. 32-39.
10. Огляд продовольчої безпеки України у 2014 році та блиць-оцінка на 2015 рік. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://edclub.com.ua/sites/default/files/files/food_security_2014.pdf
11. Калетнік Г.М. Методичні підходи до оцінки та аналізу індикаторів продовольчої безпеки України / Г.М. Калетнік, О.В. Дармограй // Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. – 2016. - № 6. – С. 7 – 20.
12. Полторак А.С. Комплексна оцінка стану продовольчої безпеки України / А.С. Поторак. // Економічний часопис – XXI. – 2015. - № 7-8 (2). – С. 15-18.